

Előszó

A népművészet a paraszti világ vizuális kultúrájaként a népszokások és a népköltészet mellett a legfontosabb forrásunk annak a paraszti kultúrának a megismeréséhez, amely ugyan aktívan nem vett részt a kultúra és a művészet európai történetében, láthatatlanul azonban annál inkább jelen volt.

Az általános laikus és szakmai felfogás népművészet alatt többnyire a díszítőművészetet érti, vagyis a népi kultúra díszített tárgyait véli e fogalomkörbe tartozónak. Ezzel szemben egy kultúra művészetének lényegéről, szemléletéről, ízlésvilágáról csak úgy kaphatunk átfogó és objektív képet, ha nemcsak a kiemelkedőt, hanem a köznapit, átlagosat is vizsgáljuk, azaz a díszes, szép tárgyak mellett figyelembe vesszük a kevésbé díszített vagy díszítetlen hétköznapi tárgyakat, használati és munkaeszközöket is – ezek ugyanis éppúgy az adott kultúra nélkülözhetetlen tartozékai, éppúgy annak lenyomatát viselik magukon, mint díszesebb társaik. Példaként említhetünk egy egyszerű szerszámot vagy egy parasztházat, amelyek az esetek jó részében nem rendelkeznek semmiféle díszítménnyel, s alakjukat csak funkcionális szempontok határozzák meg, pusztán formájuk mégis a parasztság esztetikai világának jellegzetes és összetéveszthetetlen elemévé avatja őket. Különösen akkor szembevetendő ez, ha összevetjük őket későbbi, modern utódaikkal – egy mai szerszámmal vagy lakóházzal.

Sok vita folyik arról is, hogy a népművészeti kutatásokba bevonhatók-e a nem népi készítésű tárgyak – ugyanis a sok tekintetben önálló

népi kultúra a tárgyak tekintetében nem az: bár jó részüket a „nép” tagjai, azaz parasztok és pásztorok készítették, nem kis hányadukat a polgárosult életformát folytató iparosság állította elő. Ez utóbbi tárgyak azonban – bizonyos manufakturális vagy gyári készítésű árukkal egyetemben – éppúgy a nép ízléséről, sajátos művészi, esztétikai attitűdjéről vallanak, mint a népi készítésűek, mivel éppúgy a falusi népesség elvárásai szerint készültek és az ő igényeiket elégítették ki, mint amazok. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népművészetének vizsgálatát ezért kiterjesztettük a parasztság tárgyállományának egészére, mert egy ilyen komplex kutatás a díszítőművészet szűkebb, és ezért szükségképpen torzító keresztmetszete helyett a népi kultúra egészéről nyújthat lényeges információkat, realisabb, pontosabb képet – annak a kultúrának az egészéről, amely alapjául szolgált e tárgyak létrejöttének, használatának és jelentésrétegeinek.

A parasztság eredendően nem ismerte a művészi alkotás szándékát, és ha olyan tárgyakat hozott létre, amelyeket most a népművészet körébe sorolunk, akkor az egészen más okból történt, mint a magasművészetek esetében. A népművészet ilyen módon nem része annak a fejlődési folyamatnak, amely Európában a román kortól kezdődően a reneszánszon és barokkon keresztül a mai modern/posztmodern művészeti irányzatokig elmenően végbement, hanem csupán egyfajta oldalága ennek a kultúrtörténeti folyamatnak, és sok tekintetben közelebbi rokonságban áll a népművészet Európán kívüli megnyilvánulásával, mint magával az európai művészeti fejlődéssel. Ez nem jelenti azt, hogy a kettő között ne lett volna kölcsönviszony: a népművészet sokat merített a magasművészetekből, és – különösen a XIX. század végétől fogva – a magasművészetek is sokat merítettek a népművészetből, főként a vizuális művészetek és a zene terén. A kettő közötti viszony azonban egyik irányból sem jelentett igazi hatást.

Ami a népművészetet illeti, a magasművészeteknek inkább csak bizonyos formális elemeit integrálta, viszont ezeket a kölcsönzött elemeket teljes mértékben saját művészi nyelvezetéhez igazította. Éppen az mutatja a népművészet kompakt és szerves mivoltát, hogy idegen elemeket is képes volt magába olvasztani annak veszélye nélkül, hogy ebben a folyamatban saját művészeti alapelveit feladva elveszítette volna önmagát.

Ha a népművészet nem is ismerte a művészi alkotás szándékát – legalábbis úgy, ahogy az a magasművészetekben tetten érhető –, ez egyáltalán nem jelentette azt, hogy hiányzott volna belőle a törekvés a szép tárgyak létrehozására. Éppen ellenkezőleg: míg a polgári, városi világban a művészet önálló hivatássá vált, az ezzel foglalkozó emberek (művészek) specifikusan erre „szakosodtak”, a művészeti alkotások pedig valamiféle ráadást, különlegességet jelentettek a hétköznapi tárgyak mellett az adott kultúrán belül, addig a népművészetnek mind az alkotói, mind a tárgyai szervesen belesimultak a népi kultúra egészébe, hiszen a tárgyak rendszerint használati tárgyak voltak, készítőik pedig nem „népművészek”, hanem a falusi társadalom egyéb hivatású tagjai. (A hivatásos „népművész” – népi iparművész – gyakorlatilag már csak a népművészet megszűnése után jelent meg.) Ez az, ami a népművészetet jóval archaikusabbá teszi az európai művészeti fejlődés nála akár sokkal korábbi stíluskorszakainál.

A magyar népművészet történelmi alakulása az európai folyamatoktól eltérően zajlott. Abban a formájában, amelyben ma elsősorban ismert, viszonylag új jelenség: a XIX. századhoz kötődik, legalábbis e század volt virágzásának időszak, és a XIX. század vége felé, illetve a XX. század elején már el is indult a hanyatlása. A népművészet korábbi, XVII–XVIII. századi egyszerűbb és differenciálatlanabb régi stílusú korszaka után az új stílus kibontakozásának ezt a periódusát a díszített, ünnepi tárgyak jelentős

megszaporodása, új díszítési technikák elterjedése, a korábbinál erőteljesebb motivikai gazdagság és változatosabb színvilág jellemzi. A kötetben ismertetett tárgyak túlnyomó többsége ennek a korszaknak a szülötte, még ha díszítményeikben jóval korábbi, például honfoglalás kori, reneszánsz vagy barokk elemek is kimutathatók.

Bár a magyar népművészetnek megvannak a maga általános sajátosságai, semmilyen értelemben nem tekinthető homogénnek, hiszen több szempontból is rendkívül változatos és sokrétű; olyan egység, amely éppen a hangsúlyos különbségek révén valósult meg. Szinte minden egyes falu ízlésvilágának megvoltak a maga egyedi, csak rá jellemző vonásai, amelyekkel már a szomszédos falutól is különbözött (ennek legjobb példája az öltözködés, a népviselet). A nagyobb lokális egységek esztétikai világa között pedig már igen nagy különbségek voltak, gondoljunk itt például Sárköz, Kalotaszeg, Somogy vagy Szatmár díszítőművészetének jelentős eltéréseire. A parasztember népművészeti alkotásokban testet öltő önmegnyilatkozása ugyanakkor megkülönböztető jegyként is szolgált, és a kollektív önazonosság fontos elemét képezte.

A különbségek abban is megnyilvánultak, hogy egy-egy néprajzi tájnak, népcsoportnak megvolt a maga népművészeti specifikuma, erőssége – de ugyanakkor a maga gyengesége is. Ebből a szempontból Szabolcs-Szatmár-Bereg megye szerényebb helyet foglal el az ország népművészeti palettáján: viszonylag kevés olyan értékkel büszkélkedhet, amely kiemelkedik az országos átlagból. Ennek oka elsősorban az, hogy ez a vidék köztudomásúan hazánk legszegényebb területeinek egyike volt, ami kettős hatást gyakorolt az itt élők tárgyi kultúrájára. Egyfelől bizonyos vonatkozásokban – például az anyagigényesebb és ezért drágább népviselet korai levetésével – siettette a népművészet megszűnését, más vonatkozásokban viszont lassí-

totta e folyamatot, sőt konzerválta a meglévő értékeket – mint például a fejfák vagy a felső-Tisza-vidéki református templomok esetében. Ezért maradhattak meg szép számmal a messze földön híressé vált szatmárcsekei csónakos fejfák vagy Árpád-kori templomaink, melyek jelentősége – mind építészeti megoldásaik, mind berendezési tárgyaik vonatkozásában – szintén messze túlmutat megyénk határain. Külön ki kell itt emelni református templomaink festett kazettás mennyezeteit, melyek a népi szakrális díszítőművészet egyedi alkotásait képviselik. Végül megyénk népművészetének erősségeként kell említenünk a beregi szövés és keresztszemes hímzés hagyományát is.

A *Népművészeti örökségünk* könyvsorozat – eredetileg Hofer Tamás szerkesztésében és az Európa Könyvkiadó gondozásában – azzal a szándékkal indult el 1987-ben, hogy átfogó képet adjon Magyarország megyéinek népművészetéről. A sorozat keretén belül eddig mindössze kilenc kötet jelent meg, a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei monográfia a sorban a tizedik. A kötet megjelenését hosszú évek alapos és szisztematikus múzeumi és adattári kutatásai, és nem utolsósorban helyszíni néprajzi gyűjtések előzték meg. A kutatómunka eredményeként létrehozott, mintegy 45 000 tételből álló, tárgy- és egyéb fotókat, tárgyleíró-kartonokat, népművészeti forrásmunkákat és tanulmányokat tartalmazó, minden eddiginél átfogóbb archívum (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Népművészeti Archívum) kiváló alapot nyújtott az egyes témák feldolgozásához. A témakörök a népművészet csaknem minden ágát felölelik, természetesen alkalmazkodva megyénk néprajzi sajátosságaihoz. Noha a kötet gyakorlatilag ugyanolyan fejezetekből épül fel, mint a többi népművészeti monográfia, azok szerkezetétől mégis eltér: a különböző fejezeteket nagyobb tematikus egységekbe tömörítve olyan struktúrát alakítottunk ki, amely már elrendezésénél fogva is megmu-

tatja az egyes tárgycsoportok helyét, szerepét, összefüggéseit a néphagyomány egészében. Célunk ezzel az volt, hogy a tárgyakat ne önmagukban, kulturális közegükből kiragadva, hanem a maguk természetes környezetében és funkciójában mutassuk be – ezzel a módszerrel ugyanis feltárható az a kulturális háttér, az a hagyományos paraszti életforma is, amely a tárgyaknak életet és értelmet adott.

Ennek a koncepciónak megfelelően – a nagyobb felől a kisebb felé közelítve – először a táj, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye egészének általános történelmi és néprajzi sajátosságait vázoljuk fel. Ezután – mintegy madártávlatból szemlélve a falut – a megye településeinek jellegzetességeit: szerkezeti felépítését, közösségi épületeit, szakrális és kultikus helyeit, valamint az utcasorokat alkotó portákat, lakótelkeket mutatjuk be. Ez utóbbi témával a népművészet közösségi megnyilvánulásairól át is térünk a családi élet személyesebb lakóterére, és a következő nagyobb egység keretében – mintegy a házba „belépve” – a falusi ember mindennapi életének színterét, illetve a közvetlen környezetét alkotó, népművészeti jelentős tárgycsoportokat vesszük sorra. Az ezt követő nagyfejezet a paraszti életmód legfőbb tevékenységéhez, a gazdálkodáshoz kapcsolódó eszközöket taglalja. Végezetül az utolsó nagyobb egység fejezetei az ünnepek és a hétköznapok népművészetét mutatja be a gyermekjátékoktól kezdve a népviseleten keresztül a vallási élethez és a szokásokhoz kapcsolódó tárgyakig elmenően.

Az a kultúra, a világnak és benne az embernek az a megközelítési módja, amely a magyar népművészetet a maga hallatlan sokszerűségében és gazdagságában létrehozta, már megszűnt, de megnyilvánulásai, melyek jobban ellen tudtak állni az idő eróziójának, túléltek e kultúra pusztulását. A szellem meghalt, de amiben testet öltött, tovább él. A művészet – s így a népművészet is – sosem önmagáról tanúskodik,

hanem arról az emberről, arról a kultúráról, amely létrehozta. Nem elég tehát a népművészetben csupán az esztétikumot, az artistikumot látni – észre kell venni mögötte annak a láthatatlan kultúrának és szellemnek a jelenlétét is, amelynek látható megnyilvánulása. E sorok írója bízik abban, hogy ez a kötet nemcsak átfogó képet rajzol Szabolcs-Szatmár-Bereg megye legjellegzetesebb népművészeti értékeiről, hanem abban is segítségére lesz az olvasónak, hogy rácsodálkozzon arra a láthatatlan kultúrára, amely még néhány évtizeddel ezelőtt is sajátja volt elődeinek.

RATKÓ LUJZA